

УДК 373.013.42-056.49

DOI: 10.33216/2220-6310/2025-111-1-101-109

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОФІЛАКТИКА ВАЖКОВИХОВУВАНOSTІ УЧНІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

Є. Ю. Пліско

ORCID 0000-0001-6814-4666

А. С. Брусенко

ORCID 0000-0001-7212-1969

К. П. Шарікова-Дегтяр

ORCID 0009-0001-8202-0739

У статті проводиться теоретико-методологічний аналіз превентивної діяльності в Україні, спрямованої на соціальне виховання дітей та підлітків, зокрема тих, які виявляють девіантну поведінку. Увага зосереджена на правовому підґрунті організації соціального виховання, що ґрунтується на нормативно-правових актах, таких як Конвенція ООН про права дитини та національні програми виховної роботи. Проаналізовано історію розвитку терміну «важковиховуваний», який у сучасному контексті характеризує дітей з девіантною поведінкою. На основі класичних педагогічних концепцій (П. Блонський, А. Макаренко, В. Сухомлинський) розглядаються напрями виховання «важких дітей», зокрема, робиться акцент на організації шкільного самоврядування, а також трудовому, духовному та громадському вихованні. Проводиться аналіз сучасних підходів до превентивної роботи, необхідність інформування дітей про їхні права та обов'язки через правовий просвіт, а також розвиток позитивної мотивації та формуванні правової свідомості. Особливу увагу приділено вивченню методів (психологічна корекція, формування позитивного життєвого досвіду, когнітивне переструктурування та ін.), формам (індивідуальна, групова, спеціальна) та видам (усунення або зменшення негативних чинників на особистість дитини, відновлення поведінки, соціальна адаптація) профілактики девіантної поведінки серед дітей та підлітків.

Стаття підкреслює необхідність комплексного підходу в профілактичній роботі, що включає взаємодію різних інститутів: освітніх закладів, соціальних служб, громадських організацій.

Основним результатом дослідження є висновок про важливість соціальної профілактики та педагогічної роботи для попередження девіантної поведінки, формування морально зрілої особистості, здатної до інтеграції в суспільство.

Ключові слова: *девіантна поведінка, соціальна профілактика, превентивне виховання, важкі діти.*

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Сучасна освітня ідеологія України зазнала серйозних змін, які пов'язані із ратифікацією Конвенції ООН про права дитини. Основна з них – це ідея гуманізації системи виховання, що визначає необхідність потреби розвитку превентивних заходів, організації профілактики різних вад у розвитку особистості дитини та корекції її поведінки гуманним шляхом.

Постає необхідність вдосконалення освітньо-виховного процесу в загальноосвітніх школах. Тому, пріоритетним завданням є переосмислення соціально-педагогічної роботи.

Аналіз літератури. Превентивні заходи щодо корекції поведінки дітей завжди зберігають свою актуальність у теорії і практики соціальної роботи. Цим питанням займалися вітчизняні вчені минулого – П. Блонський, А. Макаренко, В. Сухомлинський. Продовжують пошуки вирішення цієї проблеми сучасні діячі освіти – О. Безпалько, О. Денисенко, В. Кузьменко, В. Лютий, М. Фіцула та ін. За напрямками дослідження науковці приділяють увагу психо-корекційній роботі, особливостям реабілітації дітей із вадами поведінки. Досліджують причини виникнення девіантного поведінки. Кожен з них (О. Безпалько, О. Денисенко, М. Фіцула та ін.) має свої власні ідеї та підходи до вирішення цієї проблеми.

Виділення раніше не вирішених частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Аналіз наукової літератури встановив, що в історії розвитку освіти існує багато практик щодо організації попередження негативних вчинків дітей. Проте, незважаючи на достатню кількість наукових праць, означена проблема потребує подальшого вивчення.

Мета статті. Проаналізувати теоретичні концепції превентивної роботи з важковиховуваними дітьми.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Дослідження історії розвитку соціального виховання в Україні показало, що термін «важковиховувані» з'явився в педагогічній практиці в другій половині XIX століття і використовувався поряд з поняттям «важкі діти». Це поняття охоплювало дітей, які не усвідомлюють своїх негативних вчинків,

проявляють жорстокість, байдужість до страждань інших і вже в молодому віці можуть встати на злочинний шлях.

Вивчаючи проблему «важковиховуваних», науковці того часу акцентували увагу на тому, що головною метою роботи педагогів з такими дітьми є перетворення їх на повноцінних громадян (П. Блонський, 1915) або на формування раціональної організації їхнього життя (А. Макаренко, 1987). Ці концепції (класичної трудової педагогіки, організації шкільного самоврядування, духовного та громадського виховання) були спрямовані на формування соціальних цінностей і моралі у підлітків.

Актуальним для аналізу поставленого питання є ідеї В. Сухомлинського. Вчений робив наголос на необхідності супроводу «важких дітей» під час та після шкільних занять, акцентував увагу на трудовому розвитку дітей, залученні громадських організацій до процесу перевиховання «важких» підлітків. А основна помилка, на якій наголошував педагог, – це переведення дитини до іншої установи, якщо та не піддавалася педагогічному впливу (Сухомлинський, 1957).

Наприкінці XX-го ст. термін «важковиховуваний» набув нового значення, ставши синонімом девіантної поведінки. Цей термін ми розуміємо, як одна з форм поведінки дітей, що виявляється у відхиленні від встановлених суспільством норм і правил, які регулюють взаємодію в різних сферах життя – сім'ї, школі, найближчому оточенні (Вокабуляр соціального педагога, 2016; Плisko, 2021).

У сучасному розумінні термін «важковиховуваний» має таке основне значення: поведінка дитини, що виходить за межі встановлених соціальних норм через неправильний вибір шляхів самовираження (прояв негативних рис особистості; стан підлітка, що зумовлений відмовою прийняти запропоновані норми і установки) (Вокабуляр соціального педагога, 2016, с. 15).

Більшість вітчизняних вчених (В. Лютий, В. Моргун, К. Седих) до категорії «важких» дітей відносять тих неповнолітніх, які проявляють девіантну поведінку, кого вважають «морально занедбаними», «морально дефектними» або «порочними».

Девіантна поведінка характеризується, як поведінка особи чи групи, що суперечить суспільним нормам і завдає шкоди як самому індивіду, так і його оточенню та суспільству в цілому (Вокабуляр соціального педагога, 2016, с. 22).

Серед найбільш вагомих ознак девіантної поведінки можна виокремити: відсутність моральних якостей і почуття провини, байдужість до прийнятих норм та законів, нехтування правовою свідомістю та відповідальністю, а

також сприйняття злочинної діяльності як звичайної частини життя (Фіцула, 1995, с. 136).

90-і роки ХХ ст. та початок ХХІ ст. характеризується тим, що у цей період активно запроваджується профілактична та корекційна робота, яка має правове підґрунтя. Організація соціального виховання дітей в Україні спирається на такі нормативно-правові акти, як: Конвенція ООН про права дитини (1989 р.); Концепція національного виховання (1994 р.); Постанова «Про вдосконалення керівництва виховною роботою в закладах Міністерства освіти України» (1994 р.); Концепція виховання у національній системі освіти (1996 р.); Національна програма «Діти України» (1996 р.); Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні (2005 р.). Реалізуються новітні інноваційні (гуманні) технології освіти з подолання девіантної поведінки. Набувають свій розвиток соціальна педагогіка та соціальна робота. Простежується нове бачення проблеми «важкі діти» та шляхи її вирішення (Plisko, 2018).

Педагог-учений М. Фіцула актуалізував потребу в організації профілактичної роботи з важковиховуваними учнями, вивченні причин педагогічної занедбаності вихованців, рис характеру, особисте ставлення дитини до допущених негативних вчинків, готовність до перевиховання тощо. Вчений наголошує на необхідності обов'язкового ознайомлення дітей з основними положеннями кримінального права, в тому числі – адміністративного, цивільного, сімейного та трудового (Фіцула, 1995, с. 44, с. 45).

Науковці Ю. Беляєв і В. Кузьменко визначили та схарактеризували методи профілактичних заходів, що спроможні вплинути на виправлення особистості, вплинути на свідомість, почуття, поведінку та розвиток дитини. Серед них: а) корекція негативного типу характеру, «реконструкція» характеру; б) формування позитивного життєвого досвіду; в) побудова мотивації та самосвідомості (об'єктивне усвідомлення своїх недоліків та переваг, переорієнтація самосвідомості, переконання, прогнозування результатів негативної поведінки); г) методи попередження негативної та стимуляція позитивної поведінки (заохочення, настанови, усні попередження). Дослідники наголошують на тому, що окреме застосування означених вище методів без взаємодії один з одним не може слугувати засобом корекції поведінки. Тому, лише комплексне їх використання може бути ефективним. Методика перевиховання всіх груп важковиховуваних неповнолітніх (дітей із девіантною, делінквентною поведінкою; дітей, схильних до агресивної поведінки та ін.) пов'язана із загальною методикою виховання. Лише у сукупності застосування вони спроможні усунути негативні чинники впливу та позитивно посприяти розвитку особистості дитини (Беляєв, Кузьменко, 1998, с. 19).

О. Безпалько і В. Лютий досліджують питання організації комплексного попередження негативних явищ серед неповнолітніх. Вчені формують й науково обґрунтовують термін «соціальна профілактика», як діяльність, що спрямована на усунення ймовірних ризиків впливу соціальних проблем на особистість дитини. За їх твердженням, соціальна профілактика передбачає виявлення та нейтралізацію негативних соціальних і психологічних чинників, що можуть призвести до появи проблеми правопорушень серед неповнолітніх (Безпалько, 2003, с. 13; Лютий, 2012).

При організації превентивної роботи, вчені звертають увагу на необхідність врахування: віку неповнолітніх; тяжкість соціальної дезадаптації; інтелектуальний та особистісний розвиток; стан здоров'я. О. Безпалько та В. Лютий вважають, що основним елементом профілактичної роботи з неповнолітніми є розвиток позитивного ставлення до їхнього майбутнього. Загальними методами проведення профілактичних занять з неповнолітніми, вчені називають: мозковий штурм, рольову гру, метод кейсів, групова дискусія (Безпалько, 2003; Лютий, 2012).

У сучасній теорії соціального виховання вчена О. Денисенко виділяє такі прийоми превентивної роботи: мотивація до позитивної поведінки, корекція негативних емоцій, самоконтроль, когнітивна складова. У профілактичному напрямі роботи вчена актуалізує інформаційний підхід, заснований на тому, що відхилення в поведінці дітей відбувається через їхнє незнання про проблему. О. Денисенко визначає основний напрямок соціально-педагогічної роботи як запобігання протиправним діям дітей шляхом інформування їх про права та обов'язки. Це можна реалізувати через заходи превентивного виховання, засоби масової інформації та систему соціального навчання, щоб посприяти розвитку правосвідомості, підвищенню рівня освіти і засвоєнню морально-етичних стандартів поведінки неповнолітніх в суспільстві (Денисенко, 2011).

Серед методів, що використовують у попередженні девіантної поведінки, О. Денисенко виділяє: спостереження, бесіду, анкетне опитування, тести, обговорення ймовірних випадків девіантної поведінки та шляхів вирішення проблем, психокорекцію (Денисенко, 2011, с. 45 – 46).

Отже, на підставі проведеного аналізу наукової літератури, ми виділяємо основні види превентивної роботи з дітьми та підлітками щодо попередження можливих вад у їх поведінці:

- виявлення та усунення загальних причин ненормальної поведінки, які впливають на дітей та підлітків;
- усунення негативних факторів, що збільшують ймовірність девіацій серед дітей;

– проведення індивідуальної превентивної роботи з неповнолітніми, які стикаються з проблемами соціальної адаптації, вчинили правопорушення чи злочин.

Превентивне виховання включає в себе: розвиток правової свідомості у підлітків; впровадження низки виховних, адміністративних, соціальних, економічних, медичних та інших заходів, спрямованих на зниження ймовірності вчинення неповнолітніми правопорушень або порушення суспільно встановлених норм поведінки (Седих, Моргун, 2015, с. 164). А також, базується на індивідуальному підході до кожної особи, з урахуванням її вікових характеристик, рівня соціалізації та реальних причин деструктивної поведінки (Юзікова, 2016, с. 343). Серед форм, найбільш популярними є лекції, тренінги, ігрові форми роботи, перегляд фільмів, екскурсії, круглі столи, бесіди, анкетування, індивідуальні консультації, спостереження, психодіагностика (Пліско, 2021).

На практиці для повної та більш комплексної роботи запроваджуються зусилля всіх державних і громадських інститутів: служб у справах неповнолітніх (СШ), навчальних і медичних закладів, центрів соціальних служб для молоді (ЦССМ), громадських організацій. Формується система взаємозв'язків та взаємодії фахівців різних установ та організацій (Інновації в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, с. 38–39).

Висновок. Здійснена наукова розвідка дає підстави для висновку про те, що педагогічна профілактика важковиховуваності містить елементи морального та правового виховання. Включає загальне покращення життя дитини, усунення соціальних чинників, що сприяють формуванню і появі порушень поведінки. Спрямована на формування позитивно зорієнтованої особистості.

Превентивна робота включає в себе такі функції, як: діагностику, прогнозування, виховання, освіту, трудову діяльність, правовий захист, соціально-медичну допомогу, профілактику, підтримку та координацію дій. Вона спрямована на попередження прояву можливих девіацій у поведінці дитини, розвиток її правової свідомості, надання морально-психологічної підтримки «проблемним» підліткам і їхнім батькам.

Література

1. Plisko Y. Social and pedagogical work with juvenile offenders in Ukraine. Slovak international scientific journal. Bratislava, 2018. №14, Part 2. Pp. 28 – 31.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях: навчальний посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 134 с.
3. Беляев Ю. І., Кузьменко В. В. Важковиховуваність – явище соціально-педагогічне. *Педагогічні науки: збірник наукових праць*. Херсон: ХДПУ; Айлант, 1998. Вип. 1. С. 16–19.

4. Блонский П. П. К методике преподавания педагогики. *Вестник воспитания*. 1915, №3. С. 1–32.
5. Вокабуляр соціального педагога / упорядкування Л. Письмак. Київ: «Вид. група «Шкільний світ», №1(63), 2016. 104 с.
6. Денисенко А. А. Отклонения в поведении несовершеннолетних: профилактика и диагностика: учебное пособие / Южноукраинский национальный педагогический университет К. Д. Ушинского. Институт Психологии. Одесса: «Фенікс», 2011.
7. Інновації в роботі з ресоціалізації неповнолітніх, засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі: методичні матеріали / за заг. ред. В. П. Лютого. Київ: Державна соціальна служба для сім'ї, дітей та молоді, 2005. 104 с.
8. Лютий В. П. Соціально-педагогічна профілактика адитивної поведінки. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2012. №2. С. 54–61.
9. Макаренко А. С. Книга для батьків. К.: Радянська школа, 1987. 384 с.
10. Пліско Є. Соціальне виховання неповнолітніх правопорушників засуджених до покарання шляхом не позбавлення волі. *Науковий журнал «Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія»*. Київ: Національний університет біоресурсів і природокористування України. 2021. Т. 12, №12(2). С. 73–81.
11. Седих К. В., Моргун В. Ф. Делінквентний підліток: навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психологів: 2-е вид., доповнене. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2015. 272 с.
12. Сухомлинский В. О «трудных» подростках. *Учительская газета*. 1957. 5 марта.
13. Фіцула М. Педагогічні проблеми профілактики правопорушень неповнолітніх. *Право України*. 1995. №8. С. 44–46.
14. Юзікова Н. С. Злочинність неповнолітніх: особливості, сучасні тенденції та заходи запобігання і протидії їй: монографія. Дніпро: Біла К. О., 2016. 510 с.

References

1. Plisko Y. (2018). Social and pedagogical work with juvenile offenders in Ukraine. *Slovak international scientific journal*. Bratislava. №14, Part 2. Pp. 28 – 31. (slov)
2. Bezpaljko O. V. (2003). Socialjna pedaghoghika v skhemakh i tablycjakh: navchaljnyj posibnyk [Social pedagogy in diagrams and tables: a study guide]. Kyjiv: Centr navchaljnoji literatury,. 134 s. (ukr).
3. Beljajev Ju. I., & Kuzjmenko V. V. (1998). Vazhkovykhovuvanistj – javyshhe socialjno-pedaghoghichne [Difficulty learning is a socio-pedagogical phenomenon]. *Pedaghoghichni nauky: zbirnyk naukovykh pracj*. Kherson: KhDPU; Ajlant,. Vyp. 1. S. 16–19. (ukr).
4. Blonskij P. P. (1915). K metodike prepodavanija pedagogiki [To the methodology of teaching pedagogy]. *Vestnik vospitaniya*. №3. S. 1–32. (in Ukrainian/Russian Empire).
5. Pysjmak L. (Eds.) (2016). Vokabuljar socialjnogho pedaghogha [Vocabulary of a social teacher]. Kyjiv: «Vyd. ghrupa «Shkilnjy svit»», №1(63). 104 s. (ukr).
6. Denisenko A. A. (2011). Otklonenija v povedenii nesovershennoletnih: profilaktika i diagnostika: uchebnoe posobie [Deviations in the behavior of minors: prevention and

- diagnosis: textbook*] / Juzhnoukrainskij nacional'nyj pedagogicheskij universitet K. D. Ushinskogo. Institut Psihologii. Odessa: «Feniks». (ukr).
7. Ljutyj V. (Eds.) (2005). Innovaciji v roboti z resocializaciji nepovnnolitnikh, zasudzhennykh do pokaranj, ne pov'jazanykh z pozbavlenjam voli: metodychni materialy [*Innovations in the work on resocialization of minors sentenced to non-custodial sentences: methodological materials*]. Kyjiv: Derzhavna socialjna sluzhba dlja sim'ji, ditej ta molodi. 104 s. (ukr).
 8. Ljutyj V. P. (2012). Socialjno-pedagohichna profilaktyka adytyvnoji povedinky [Socio-pedagogical prevention of additive behavior]. *Socialjna pedagoghika: teorija ta praktyka*. 2012. №2. S. 54–61. (ukr).
 9. Makarenko A. S. (1987). Knygha dlja batjkiv [A book for parents]. K.: Radjansjka shkola. 384 s. (USSR).
 10. Plisko Je. (2021). Socialjne vykhovannja nepovnnolitnikh pravoporushnykh zasudzhennykh do pokarannja shljakhom ne pozbavlennja voli [Social education of juvenile offenders sentenced to punishment by non-custodial imprisonment]. *Naukovyj zhurnal «Ghumanitarni studiji: pedagoghika, psykhologhija, filosofija»*. Kyjiv: Nacional'nyj universytet bioresursiv i pryrodokorystuvannja ukrajiny. T. 12, №12(2). S. 73–81. (ukr).
 11. Sedykh K. V. & Morghun V. F. (2015). Delinkventnyj pidlitok: navchalnyj posibnyk z psykhoprofilaktyky, diagnostyky ta korekciji protypravnoji povedinky pidlitkov dlja studentiv psykhologhichnykh, pedagoghichnykh, socialnykh, jurydychnykh special'nostej ta interniv-psykhologhiv: 2-e vyd., dopovnene [*Delinquent adolescent: a textbook on psychoprophylaxis, diagnosis and correction of illegal behavior of adolescents for students of psychological, pedagogical, social, legal specialties and interns-psychologists*: 2nd ed., Supplemented]. Kyjiv: Vydavnychyj Dim «Slovo». 272 s. (ukr).
 12. Suhomlinskij V. (1957). O «trudnyh» podrostkah. *Uchitel'skaja gazeta*. 5 marta (in USSR).
 13. Ficula M. (1995). Pedagoghichni problemy profilaktyky pravoporushenj nepovnnolitnikh [*Pedagogical problems of juvenile delinquency prevention*]. *Pravo Ukrainy*. №8. S. 44–46. (ukr).
 14. Juzikova N. S. (2016). Zlochynnistj nepovnnolitnikh: osoblyvosti, suchasni tendenciji ta zakhody zapobighannja i protydiji jij: monoghrafija [*Juvenile delinquency: features, current trends and measures to prevent and combat it: a monograph*]. Dnipro: Bila K. O. 510 s. (ukr).

SOCIAL PEDAGOGICAL PREVENTION OF DIFFICULT EDUCATION IN PUPILS OF COMPREHENSIVE SCHOOLS

Y. Yu. Plisko, A. S. Brusenko, K. P. Sharikova-Dehtiar

The article provides a theoretical and methodological analysis of preventive activities in Ukraine aimed at the social education of children and adolescents, in particular those who exhibit deviant behavior. Attention is focused on the legal basis for

the organization of social education, which is based on regulatory legal acts, such as the UN Convention on the Rights of the Child and national programs of educational work. The history of the development of the term «difficultly educated» is analyzed, which in the modern context characterizes children with deviant behavior. Based on classical pedagogical concepts (P. Blonsky, A. Makarenko, V. Sukhomlynsky), the directions of education of «difficult children» are considered, in particular, the emphasis is placed on the organization of school self-government, as well as labor, spiritual and social education.

An analysis of modern approaches to preventive work is carried out, the need to inform children about their rights and obligations through legal education, as well as the development of positive motivation and the formation of legal awareness. Particular attention is paid to the study of methods (psychological correction, formation of positive life experience, cognitive restructuring, etc.), forms (individual, group, special), and types (elimination or reduction of negative factors on the child's personality, restoration of behavior, social adaptation) of prevention of deviant behavior of children and adolescents.

The article emphasizes the need for a comprehensive approach in preventive work, which includes the interaction of various institutions: educational institutions, social services, public organizations. The main result of the study is the conclusion about the importance of social prevention and pedagogical work for the prevention of deviant behavior, the formation of a morally mature personality capable of integration into society.

Keywords: *deviant behavior, social prevention, preventive education, difficult children.*

Пліско Євген Юрійович – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри соціальної роботи Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ, Україна), pliskoej@ukr.net.

Plisko Yevhen Yuriyovych – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Professor of the Department of Social Work of the State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University» (Sloviansk, Ukraine), pliskoej@ukr.net

Брусенко Аліна Сергіївна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ, Україна), brusal@ukr.net.

Brusenko Alina Sergiyvna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Work at the State Higher Educational Institution «Donbas State Pedagogical University» (Sloviansk, Ukraine), brusal@ukr.net.

Шарікова-Дегтяр Катерина Павлівна – здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти спеціальності 231 «Соціальна робота», «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Слов'янськ, Україна)

Sharikova-Dehtiar Kateryna Pavlivna – graduate of the second (master's) level of higher education, specialty 231 «Social work», «Donbas State Pedagogical University» (Sloviansk, Ukraine).